

Таким чином, в чотирикутнику європейських столиць прожив понад вісім десятиліть нащадок гетьмана Івана Брюховецького та козакофіла і мрійника Михайла Чайковського. Його спадщина продовжуватиме приваблювати увагу істориків і надалі.

Volodymyr Poltorak

**Adam Czajkovsky in quadrangle between
Paris-Istanbul-Petersburg-Warsaw**

On the basis of published documents clarified milestones of life of a prominent political figure in the XIX. Michael Czajkovsky's son – Adam. His biography gives the opportunity to clarify and explore the unknown life and activities of M. Czajkovsky (Sadyk Pasha). Borned in Paris, acquired the France Education, Adam Czajkovsky began his military career in Istanbul. Served almost 15 year in the Ottoman Army, he returned into the Russian army. Robbered by Bolsheviks in 1919 in Simferopol, he died in Warsaw in 1920th. His adventure life is typical and untypical both for the period of the second half of 19th century – beginning of 20th century.

Key words: Adam Czajkovsky (Timur-Bey), Michael Czajkovsky (Sadyk Pasha), Wladyslaw Czajkovsky (Muzafer Pasha), Ivan Bryuhovetskyu.

Владимир Полторак

**Адам Чайковский в четырехугольнике
Париж-Стамбул-Петербург-Варшава**

В статье на основе опубликованных документов показаны основные вехи жизни сына известного политического деятеля XIX в. Михаила Чайковского – Адама. Его биография дает возможность уточнить и исследовать неизвестные страницы жизни и деятельности самого М. Чайковский (Садык-паша). Родившись в Париже, получив образование во Франции и приняв участие на ее стороне во франко-прусской войне, военную карьеру Адам Чайковский начал в Стамбуле. Прослужив почти полтора десятка лет в османской армии, продолжил ее в российской армии, где дослужился до ранга генерал-майора и вышел в отставку. Оказавшись в Симферополе, он на закате своей жизни в 78 лет был ограблен большевиками – скончался правдоподобнее всего в Варшаве – хотя истинных сведений об этом в нашем распоряжении нет. Судьба этого человека в условиях геополитических трансформаций второй половины XIX – начала XX вв. показательная и авантюрная одновременно.

Ключевые слова: Адам Чайковский (Тимур-бей), Михаил Чайковский (Садык-паша), Владислав Чайковский (Музафер-паша), Иван Брюховецкий.

Рецензент: О.А.Бачинська, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

УДК 930.1[94(084.1)-021.5:(477.51)]

Ольга Ковалевська

**ЗОБРАЖЕННЯ КОЗАКІВ З ЧЕРНІГІВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ імені В. ТАРНОВСЬКОГО:
ПОХОДЖЕННЯ, ІСТОРІЯ ЗБЕРІГАННЯ ТА ПОБУТУВАННЯ**

Висвітлено походження, історію зберігання та побутування десять зображень «малоросійських» козаків, що нині перебувають у фондах та експозиції Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського. Розглянуто

інформаційні можливості цих візуальних джерел у дослідженні одягу, військового спорядження та побуту козацтва.

Ключові слова: козаки, етнографічні замальовки, візуальні джерела, Прилуцький краєзнавчий музей імені В. Маслова, Чернігівський історичний музей імені В. Тарновського.

Українське козацтво від часів його появи і до сьогодні залишається цікавим об'єктом як для конкретно-історичних досліджень, так й для узагальнюючих праць. Одним з напрямів сучасних пошуків науковців, краєзнавців та історичних реконструкторів є виявлення та дослідження різноманітних візуальних джерел, які здатні поглибити наші уявлення про зовнішній вигляд, одяг, військове спорядження, побут козаків. Це переконання підтверджується навіть тією кількістю публікацій, що знайшли своє відображення на сторінках збірника наукових праць Відділу історії козацтва на півдні України НДІК Інституту історії України НАНУ «Чорноморська минувшина», де автори описували та аналізували візуальні джерела з історії козацької верстви різних часів¹⁹⁸.

Однак, систематизована праця з виявлення, опису та дослідження такого роду джерел розпочалася ще наприкінці ХІХ ст. і була пов'язана з діяльністю багатьох подвижників історичної науки та музейної справи.

Одним з таких був приват-доцент Київського університету св. Володимира Василь Іванович Маслов (1884¹⁹⁹–1959), якого неспокій та труднощі революційних часів змусили переїхати з Києва до Прилук. Саме у цьому місті йому згодом вдалося реалізувати не лише свої наукові та педагогічні здібності, але й знання з психології, фотографії, переплетення книг і, нарешті хист до етнографії та музейної справи.

Ставши директором Прилуцького окружного музею (1927–1930 рр.)²⁰⁰ і прагнучи сконцентрувати під його дахом найкращі мистецькі колекції краю, В. Маслов на ста підводах перевіз майно та експонати музею «Поміщицька садиба ХІХ століття» (1917–1927), що містився у колишньому маєтку родини Галаганів у Сокиринцях, до Прилук. Тут колекція перебувала з 1927 по 1953 р. У 1953 р. через намір нового директора музею списати цю колекцію, її було розформовано. Найкраща та найцінніша частина

¹⁹⁸ Білоусова Л., Харковенко В. Замальовки форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України НДІК Інституту історії України НАНУ: Зб. наук. пр. – Одеса, 2007. – Вип. 2. – С. 153–155; Гава О. Козацькі портрети у фондах Одеського державного історико-краєзнавчого музею // Там само. – С. 180–185; Ковалевська О. «Задунайський запорожець» та «Дунавецька Запорозька Січ» у виданні «З української старовини» Д. Яворницького, С. Василюківського та М. Самокіша // Там само. – Вип. 4. – С. 78 – 81; Полтораєв В., Ровнер О. Одяг, зброя та військове спорядження вірних козаків чорноморських у російсько-турецькій війні 1787–1792 рр. // Там само. – Вип. 7. – С. 61–75.

¹⁹⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 243. – Спр. 1116: Свідectвo у рождєннє Маслова Василя Івановича. – Арк. 3.

²⁰⁰ ІР НБУВ. – Ф. 243. – Спр. 324. – Арк. 1–2.

була відправлена до обласного історичного музею у Чернігові, де вона перебувала до 1983 р., а мистецьку частину зібрання у 1984 р. було передано до новоствореного Чернігівського обласного художнього музею.

Сумлінно підходячи до своїх обов'язків директора музейної установи, а також реалізуючи свій хист фотографа-документаліста, В. Маслов ретельно здійснював фотофіксацію колишніх поміщицьких садиб, пам'яток церковної архітектури, експонатів, що надходили до музею. Завдяки цьому, нині в особовому фонді В. Маслова, що зберігається в Інституті рукопису, а також серед документів та матеріалів колишніх Інституту матеріальної культури та Київського археологічного комітету АН УРСР, маємо цінні фотодокументи, які зображають пам'ятки історії та культури Прилуцького краю, з Тростянця, Яготина, Сокиринців, Дігтярів, Линовиці, Густині, Вейсбахівки (Білорічиці), Березової Рудки, Згурівки, Петрівки, Ічні та інших міст, містечок і сіл.

Серед цих матеріалів вдалося відшукати й цікаву добірку фотографій народних картин з анотаціями. Вони були зроблені В. Масловим на початку 1931 р., коли він формально вже не був директором музею, а працював на посаді наукового співробітника фольклорно-етнографічної комісії Академії наук УРСР. Однак, користуючись офіційним дорученням, виданим йому Всеукраїнським археологічним комітетом Української академії наук на фотографування пам'яток старовини на Прилуччині ще у 1927 р., він продовжував розпочату справу. Очевидно, побоюючись за долю певних експонатів Прилуцького музею, і, водночас, розуміючи їхню історичну та мистецьку цінність, Василь Іванович цілеспрямовано фотографував експонати колишньої «Галаганівської» колекції, яка на той час ще була частиною фондової збірки Прилуцького музею.

Серед відфотографованих вченим експонатів було чимало картин, у тому числі й такі, що відображали селян, міщан та українських козаків. Полотна, про які йдеться, були написані у ХІХ ст. і являли собою зображення кількох донських козаків, «малоросійського» сотника, писаря запорозького війська та простого козака, «литовських» селян, а також унікальну народну картину під умовною назвою «Ми – козаки, люди вольні» (див. фото 1). Анотації під фотографіями засвідчували належність полотен до колекції Г. П. Галагана з Сокиринців, їхній розмір, наявні написи, інвентарні номери. Цінність цих творів полягала у тому, що вони являли собою цікавий матеріал для етнографічних, іконографічних та мистецтвознавчих досліджень вчених, бо подавали зображення представників української сотенної старшини, етнографічні типи донських та українських козаків ХVІІІ ст., простих міщан та селян, до того ж, не лише українських,

але й литовських (!). Подібних оригінальних зображень, створених у XVIII ст. чи на початку XIX ст., зберіглося дуже мало. Зокрема, відомо, що існувало 17 малюнків типів донських козаків та козачок, а також близько 30 малюнків із зображеннями типів різних станів українського суспільства, автором яких був Тимофій Калинський.

Цей художник виконав згадані малюнки на замовлення О. І. Рігельмана, автора творів «Історія або оповідь про донських козаків» (М., 1846) та «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі...» (М., 1847). Після російсько-турецької війни О. І. Рігельман як військовий інженер перебував певний час у фортеці св. Димитрія Ростовського. Саме там відбував якусь покарання Т. Калинський²⁰¹. Довідавшись, що останній є вихідцем з духовенства і має хист до малювання, майбутній історик замовив йому виконання малюнків. Коли у 1782 р. О. І. Рігельман пішов у відставку та повернувся до маєтку своєї дружини в с. Андріївка неподалік Чернігова, Т. Калинський оселився там само. Отже, можна припустити, що співпраця історика й художника продовжилася.

При порівнянні малюнків, створених Т. Калинським²⁰², та виявлених фотокопій, виконаних В. Масловим, виявилось, що вони є подібними. Хоча деякі деталі в картинах з колишньої колекції Галаганів прописані нечітко, або взагалі відсутні. Це може означати, що на замовлення власників мистецького зібрання у Сокиринцях, копії виконував якийсь місцевий маляр, який не дуже ретельно поставився до копіювання малюнків Т. Калинського.

Вивчення сучасних фондів Прилуцького краєзнавчого музею на предмет виявлення зафіксованих В. І. Масловим колишніх експонатів «Галаганівської» колекції, що у 1930-х роках належали місцевому окружному музею, засвідчило їхню відсутність. Напрошувався висновок про те, що вони втрачені. Однак, через деякий час з'ясувалося, що 6 малюнків з цієї колекції нині розміщені в експозиції четвертої зали Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського.

Як показало подальше дослідження, ці картини дійсно надійшли до чернігівського музею з Прилук за актом від 27 травня 1953 р.²⁰³ Оскільки стан збереженості цих картин був незадовільний (в інвентарних картках 1953 р. було зафіксовано

²⁰¹ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 30.

²⁰² Рігельман А. И. История или повествование о донских казаках. – М., 1846; Його ж. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. – М., 1847.

²⁰³ У 1953 р. з Прилук до Чернігівського історичного музею надійшло 10 картин: 6 – типажі українського козацтва, міщанства та селянства, 4 – типи донських козаків. З часом 1 зображення було передано до ЧОХМ. Таким чином на сьогодні 6 зображень міститься в експозиції ЧІМ ім. В. Тарновського, а 3 – у його фондах.

суттєві кракелюри, тьмяність, осипання фарби, відшарування фарбового шару, плями), їх у 1968 р. відправили на реставрацію до Державної науково-дослідної реставраційної майстерні у Києві. Потім вони деякий час зберігалися у музейних фондах, а у 1979 р. після створення нової експозиції (нового музею), зайняли свої місця у залі № 4, де перебувають і донині (див. фото 2 та 3).

Отже, у складі «Галаганівської» колекції у ХІХ ст. перебувала певна кількість зображень представників різних соціальних груп, а також народна картина під умовною назвою «Ми – козаки, люди вольні». У 1953 р. зображення, як ті, що були зафіксовані В. І. Масловим, так і деякі інші, у загальній кількості 10 одиниць, були передані до Чернігівського історичного музею. Серед них, однак, вже не було картини «Ми – козаки, люди вольні». Таким чином, виконані колись для зібрання Галаганів копії малюнків Т. Калинського, хоч і не у повному складі, через Прилуцький окружний музей «перекочували» до Чернігівського історичного музею і в такий спосіб збереглися до наших днів.

Цілком імовірно, що свого часу ідея копіювання малюнків Т. Калинського для власної колекції виношувалася й Тарновськими. Однак, як переконує нинішній стан їхнього зібрання, що перебуває у Чернігові, до її остаточної реалізації не дійшло.

З'ясувавши походження, історію зберігання та реставрації 10 зображень з Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського, варто приділити увагу інформативним можливостям цих джерел. Перш за все, порівнюючи ці картини, виконані невідомим малярем, з оригінальними малюнками Т. Калинського, копією яких вони є, можна засвідчити, що їхня перевага полягає лише у тому, що вони виконані у кольорі, і мають дещо більший розмір. Якщо ж уважно аналізувати деталі одягу, спорядження, реманенту в руках зображених селян та інші деталі, то стає зрозумілим, що малюнки Т. Калинського є значно докладнішими. Отже, картини з чернігівського історичного музею є цікавими джерелами не стільки для дослідження зовнішнього вигляду козаків, міщан чи селян ХVІІІ ст., скільки можуть бути використані для визначення колекціонерських смаків українських поміщиків ХІХ ст., що походили з козацько-старшинських родів. Ці ж картини можна розглядати як опосередковані свідчення самоідентифікації поміщицької верстви, їхньої пам'яті про історичне минуле, про власних предків. Щодо інформативних можливостей малюнків самого Т. Калинського, які були додатком до обох згаданих праць О. Рігельмана, то вони значно вищі. Завдяки ретельній промальовці усіх деталей одягу, військового спорядження, зброї, кінської зброї, селянського реманенту та навіть двох побутових сцен козацьких розваг та жіночих танців, ми маємо

унікальне джерело, яке дозволяє дослідити козацький побут та повсякдення. Порівняння ж малюнків українських (малоросійських) та донських козаків дає можливість виявлення загального та особливого у козацькому вбранні. Ще однією особливістю цих малюнків є значна кількість зображень жінок, у різноманітному одязі, що належали до різних верств населення. Таким чином, ці джерела дають нам унікальну можливість досліджувати історію козацтва не лише у її «чоловічому» вимірі, але й у «жіночому».

Отже, завдяки проведеній ґрунтовній науково-дослідній праці та об'єднанню зусиль наукових співробітників різних інституцій Києва та музеїв Чернігівщини, вдалося відтворити походження, історію зберігання та побутування зображень селян, міщан та козаків з колишнього «Галаганівського» зібрання, які нині зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В. Тарновського. Крім того, визначено інформативні можливості цих картин, а також оригінальних малюнків, копією яких вони є. Також підтверджено суттєве значення візуальних джерел у процесі дослідження вбрання, озброєння, побуту та дозвілля козацтва.

Olga Kovalevska

Images of the Cossacks from V. Tarnovsky Historical Museum of Chernikhov: origin, history of conservation and applying

This article describes the origin of the ten images, «Little Russian» Cossacks, who are now kept in the funds and the exhibition of V. Tarnovsky Historical Museum of Chernikhov. It shows the information capacity of this type of visual sources in the study of clothing, military equipment and everyday life of the Cossacks.

Key words: *Cossacks, ethnographic sketches, visual sources, collection, V. Maslov Local History Museum of Priluky, V. Tarnovsky Historical Museum of Chernikhov.*

Ольга Ковалевская

Изображения казаков из Черниговского исторического музея имени В. Тарновского: происхождение, история сохранения и пользования

Описано происхождение десять изображений «малороссийских» казаков, которые ныне пребывают в фондах и экспозиции Черниговского исторического музея им. В. Тарновского. Рассмотрены информационные возможности данного вида визуальных источников в исследовании одежды, военного снаряжения и быта казачества.

Ключевые слова: *казаки, этнографические зарисовки, визуальные источники, коллекция, Прилуцкий краеведческий музей имени В. Маслова, Черниговский исторический музей имени В. Тарновского.*

Рецензент: *Бачинська О. А. д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова).*